

I

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՏԵՂԱՇԱՐԺԵՐԻ
ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ XX ԴԱՐԻ ՎԵՐՁԻՆ ԵՎ XXI ԴԱՐԻ ՍԿՁԲԻՆ

ՎԼԱԴԻՄԻՐ ԽՈՋԱԲԵԿՅԱՆ

Բնակչության աճի և նվազման պատկերը

Դարերի ընթացքում Հայաստանին բնորոշ են եղել բնակչության աճը և տեղաշարժերը: Դրանք տեղի են ունեցել բազմաբարդ շարժառիթներով:

Տարբեր ժամանակներում բնակչության վերարտադրությունը մերթ կայունացել է և թափ հավաքել՝ ծննդի և ներգաղթի հաշվին ավելացնելով բնակչության թիվը, մերթ խստորեն դանդաղել է՝ ըարձր մահացություն և արտագաղթի պատճառով:

Անհրաժեշտ է նախ և առաջ դնահատել ու բացահայտել ժողովրդագրության զարգացման օրինաչափությունների դրսևորման ուղղությունները, միտումները և բնակչության աճի ու անկման գործոնների դերը: Ընդհանուր առմամբ բնակչության զարգացման օրինաչափությունները ձևավորվում են բուն ժողովրդագրական գործընթացների պատմականորեն հանդես եկող և տվյալ պահին որպես ավտոնոմ գործող ինքնուրույն երևույթների և հասարակության սոցիալ-տնտեսական պայմանների ազդեցության ներքո: Յուրաքանչյուր տվյալ պահին՝ ծննդի, մահվան, քննադատի մեծություն, գաղթի ընթացքի վրա մեծապես ազդում է բնակչության տարիքային կազմը, որը դրանում է պատմական զարգացման ընթացքում հասարակության սոցիալ-տնտեսական պայմաններում տեղի ունեցող փոփոխություններին և տեղաշարժերին համընթաց, ինչպես նաև արտակարգ երևույթների (պատերազմ, բնական աղետներ՝ գլխավորապես երկրաշարժ, տարափոխիկ հիվանդություններ, տնտեսական պատճառներ, կամավոր, բռնի և հարկադիր ներգաղթ, արտագաղթ և այլն) պատճառներով:

Այս բոլորի հետևանքով առաջացած տնտեսական վնասները վերականգնվում են կարճատև ժամանակահատվածում, իսկ ժողովրդագրական հետևանքները երկարատև են և կրկնվում են պարբերաբար: Օրինակ՝ երկրորդ համաշխարհային պատերազմի առաջացրած ցածր ծննդի և բարձր մահացության հետևանքները հետագայում կրկնվեցին պարբերաբար: Պատկերն այդպես կլինի նաև Ադրբեյջանի հետ չհայտարարված պատերազմի և նոր սոցիալ-տնտեսական պայմանների ժողովրդագրական պատճառներով:

Զեկուցում՝ կարդացված «Հայաստանի պատմական ժողովրդագրության հիմնահարցեր. Հայկական լեռնաշխարհը հայ էթնոսի բնօրրան» հայագիտական գիտաժողովում, 2004 թ. հունիսի 19, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ:

Խորհրդային իշխանության հաստատման պահին Հայաստանում բնակվում էր չափազանց քիչ բնակչություն՝ 720 հազ. մարդ, 1913 թ. 1 մլն փոխարեն: Չափազանց մեծ էր մահացությունը: Այն բազմաթիվ չափահաս մարդկանց հետ խլում էր շատ մանուկների կյանք: Բավական է ասել, որ մինչև 10-12 տարեկան էր դառնում ծնվածների նույնիսկ կեսից պակաս մասը, իսկ 1913 թ. մինչև մեկ տարեկան դառնալը 1000 ծնվածից մահանում էր 204-ը: Ներկայումս այդ ցուցանիշն իջել և կազմում է 13-14 երեխա:

Առաջին Համաշխարհային պատերազմի, ապա Թուրք օկուպանտների և ադրբեջանական մուսավաթականների բարբարոսական, ինչպես նաև քաղաքացիական պատերազմների և օտար դավթողական քաղաքականության հետևանքով հրի ու սրի էր քաշվել անմեղ հայ բնակչությունը: Խորհրդային կարգեր հաստատվելու ժամանակ Արևմտյան Հայաստանի հետ Թուրքիան անվերապահորեն իրեն բռնակցեց Արևելյան Հայաստանի մաս կազմող Ղարսի մարզը, Սուրմալուի դավառը, Արփաչայից այն կողմ ընկած տարածքները, իսկ Խորհրդային Ադրբեջանը ժամանակի ընթացքում Թուրքիայի և Խորհրդային իշխանության ակտիվ ջանքերով տնօրինեց Երևանի նահանգի Նախիջևանի դավառը: Ադրբեջանին հանձնվեցին Արևելյան Հայաստանի Լեռնային Ղարաբաղը և Գարդմանաց աշխարհը, իսկ Վրաստանը տեղ դարձավ Զավախքին:

Հայերի հետ Ադրբեջան էին դաղթել նաև ադրբեջանցիներ: Գաղթողները մեծ մասը հետագայում վերադարձավ Հայաստան, իսկ հայ բնակչության չնչին մասն էլ՝ Ադրբեջան: Հայ բնակչությանը գումարավել էին նաև Արևմտյան Հայաստանից ներգաղթած հարյուրհազարավոր փախստական հայեր: Խորհրդային առաջին տասնամյակներում բարձր ծննդի (1000 չնչի հաշվով մոտ 56-57 ծնունդ) և ներգաղթի շնորհիվ 1931 թ. կեսերին Խորհրդային Հայաստանի բնակչությունը հասավ նախապատերազմյան 1 միլիոնի մակարդակին: Երկրորդ Համաշխարհային պատերազմին նախորդող և հետպատերազմյան բարձր ծնունդը հանգեցրին Հայաստանում բնակչության աճին: Հայրենադարձությունը մեծ մասշտաբներ ընդունեց հետպատերազմյան տարիներին՝ 1946-1960-ական թվականներին: Հետագայում այն աստիճանաբար մարեց, քանզի հայրենադարձների որոշ մասը անմեղորեն իր վախճանը դտավ աքսորի ճանապարհներին, Սիբիրի խորքերում, Ալթայի երկրամասում: Բայց և այնպես հայրենադարձության հետ տարբեր վուլերում (1950-1962 թթ., 1977-1992 թթ.) բնակչության չափազանց բարձր ծնունդը ուղեկցվում էր մահացության նվազմամբ:

1970 թ. սկսած մինչև 2000 թ. Հայաստանը բնութագրվում էր աշխարհում ամենացածր մահացությունը: Նման երևույթը հիմնականում պայմանավորված էր հանրապետության բնակչության երիտասարդ տարիքային կազմով և բուժսպասարկման համեմատաբար լավ մակարդակով: Այսպիսով, Հայաստանի բնակչության աճի կարևոր դործոններից մեկն էլ եղել է մահացության կրճատումը: Դա հանգեցրել է մարդկանց կյանքի միջին տևողության երկարացմանը, որի շնորհիվ բնակչության բնական աճն ավելի դանդաղ է իջել, քան ծննդաբերության մակարդակի նվազումը:

1960 թ. Հայաստանի ներկայիս տարածքում ծնվեցին շատ երեխաներ՝ 65 հազ., նման երեւոյթ երբեք էլ չէր նկատուել: 1970 թ. դրանց թիւը նվազեց հասնելով 55,7 հազ., այս 1977 թ. սկսած, աստիճանաբար ավելանալով, 1990–1992 թթ. հասավ 79 հազ.: Ավելորդ է նկատել, որ 1986 թ. ծնվեց 81,2 հազ. երեխա: Այդ թիւը, հավանաբար, այսուհետեւ կմնա անգերազանցելի, քանի որ ներկայումս ծնվում է 30–35 հազ. երեխա: Եթե հասարակութունը բնութագրվում է երիտասարդ բնակչությամբ, մնացած այլ հավասար պայմաններում առկա է բարձր ծնունդը, ցածր մահացությունը: Մի երեւոյթ, որ տեղ է գտել Հայաստանում մինչև 1980-ականների վերջերը, երբ խորհրդային Հայաստանի բնակչութունը հնգապատկվեց՝ հասնելով 3,5 մլրդի: Սակայն 1992 թ. առ այսօր ծննդաբերությունը նվազում է և կշարունակի նվազել:

Ժողովրդագրական զարգացման ցուցանիշներն իրենց խտացված արտահայտությունը գտնում են ծննդաբերության գործակիցների մեջ, որոնք բնակչության սեռատարիքային կազմի հետ անմիջականորեն արտահայտում են ժողովրդագրական զարգացման մակարդակը: 1993–2003 թթ. Հայաստանում ծննդի մակարդակի վրա մեծ հետք են թողել բնակչության տարիքային կազմում տեղի ունեցող տեղաշարժերը: Դա ոչ միայն բնակչության «ծերության» հանգեցնող և սոցիալ-տնտեսական նոր պայմանների, այլ նաև Հայրենական մեծ պատերազմի հետևանքն է: Բնակչության վերարտագրության վրա Երկրորդ համաշխարհային իր բացասական ազդեցությունն ունեցավ ոչ միայն պատերազմի տարիներին, այլև 1960-ական թվականների կեսերից մինչև 1970-ականի կեսերը և 1990-ականի սկզբներից մինչև 1990-ականի կեսերը, երբ մի ղեկավարում ամուսնության տարիք թվակոխեցին պատերազմի տարիներին ծնվածները, մյուս ղեկավարում՝ նրանց երեխաները և թոռները¹:

Սակայն... 1988 թ. սկսվեց Ադրբեյջանի հետ հակամարտությունը: Նա չհայտարարված պատերազմ սկսեց Հայաստանի դեմ: Ադրբեյջանից բռնազաղթվեց Ադրբեյջանում բնակվող ամբողջ Հայ բնակչութունը՝ թողնելով վիթխարի տարածք տուն ու տեղ, ունեցվածք և կայք: Հայաստանից արտագաղթեցին ադրբեյջանցիները: Նրանք 2,7 անգամ ավելի պակաս էին, քան Ադրբեյջանից բռնազաղթված հայերն էին: Ադրբեյջանցիները մեծ մասամբ իրենց տներն ավելի լավ պայմաններում փոխանակեցին հայերի հետ, իսկ երկրաշարժի գոտում՝ նրանք ստացան համապատասխան փոխհատուցում: Հայերը զանգվածաբար կուտակվեցին Հայաստանում: Նրանք Ադրբեյջանից բռնազաղթեցին՝ հազիվ դիմանալով սպանդին և մի կերպ ճողպրեցին դեպի Հայաստան: Նրանց որոշ մասը Հայաստանում ադրբեյջանցիների հետ փոխանակեց իրենց բնակարանները և աշխատանք ձեռք բերեց: Բայց մի զգալի մասը մնաց անօթևան, առանց աշխատանքի և բռնեց Հայաստանից արտագաղթի ուղին:

¹ Մանրամասն տես մեր նախկին Հրապարակումներում, մասնավորապես «Հայկական ՆՍՀ բնակչութունը և աշխատանքային ռեսուրսների վերարտադրության արդի պրոբլեմները» (Երևան, 1976, էջ 15-131), «Հայաստանի բնակչութունը և նրա զբաղվածութունը» (Երևան, 1983, էջ 315-338), «Bevölkerungswachstum und arbeitskräftigeressourcen» (Բեռլին, 1983, էջ 7-43) և այլն:

Արտագաղթը Հայաստանում ընդգրկեց նաև տեղի բնակչությանը, որը Ադրբեջանի Հետ Հրադադարից հետո կրում էր նաև տնտեսական բնույթ: Վերջինս կասկած էր օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ բնույթ կրող մի շարք գործոնների հետ: Չհայտարարված պատերազմի հետ միասին որոշակի դեր խաղացին հանրապետությունում ստեղծված տնտեսական, էներգետիկ (1991–1996) ճգնաժամերը, արտադրության դրեթե բոլոր ճյուղերի խիստ հետընթացը, որը նաև քմահաճ և անժամանակ սեփականաշնորհումների հետևանք էր: Էլ չենք խոսում աղքատացող խավի մեծ զանգվածների, հասարակության բեկոացման, գործազրկության մեծ մասշտաբների, աշխատուժի ցածր արժեքի և ցածր աշխատավարձի մասին, գործոններ, որոնք դարձան արտագաղթի մշտական ուղեկիցները: Հայաստանում ստեղծված տնտեսական անբարենպաստ սլայմանների հետևանքով հայերի հետ միասին արտագաղթեցին ռուսներ, քրդեր, եգիպտացիներ, հույներ, ասորիներ, հրեաներ և այլ ազգություններ: 1991–1992 թթ. դրան էր գումարվում սահմանամերձ գոտիներից խազազ ու անդեն բնակչության ուղղակի կորուստը՝ փախստական դառնալը, շատերը թողնում են հայրենի օջախը և բնակություն հաստատում քաղաքներում, հարթավայրային շրջաններում, օտար ափերում, օտար երկնակամարների տակ: Ձէ՞ որ դա նույնպես հանգեցնում էր ծննդի նվազմանը:

Վերջին 15 տարիների ընթացքում բազմաթիվ պատճառներով Հայաստանում բնակչությունը նվազեց:

Հեռանկարում ծնվող երեխաների թիվը

Ներկա սլայմաններում Հայաստանում բնակչության զարգացման օրինաչափությունները ձևավորող գործոնների դերի, դրանց բնույթի փոփոխություն, մի շարք նոր գործոնների ձևավորման ընթացքի վրա մեծ է հանրապետությունում ստեղծված իրավիճակի գերը: Ինչպես նկատեցինք, պատերազմները, երկրաշարժը և ճգնաժամերը դենոֆոնդի վրա ազդում են ոչ միայն տվյալ պահին, այլև ասպագայի առումով: Տվյալ պահին, երբ հայրենի հողի համար իրենց կյանքը հերոսաբար նվիրաբերում են ինքնապաշտպանության անձնուժաց ջոկատներում հազարավոր մարտնչողներ: Ասպագայի առումով նրանք դեռ պիտի ծլարձակեին, նոր սերունդներ արարեին, ապահովեին սերնդափոխության անվերջանալի շղթայի նորմալ ընթացքը:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժողովրդագրական հետևանքները կհարատևեն մինչև 2006–2007 թթ. և աստիճանաբար կմարեն, իսկ Ադրբեջանի հետ չհայտարարված պատերազմի և այդ տարիներին տեղի ունեցող սոցիալ-տնտեսական պատճառներով սլայմանավորված ժողովրդագրական գործընթացը պարբերաբար կարտահայտվի:

Այնուհանդերձ, նոր դարի շեմին ծնունդն ինչ-որ չափով կավելանա: Եթե արտագաղթի մասշտաբները խիստ վիթրանան, ծնվող երեխաների բացարձակ թվի աճ կնկատվի ի հաշիվ ամուսնացողների թվաքանակն ավելանալու և խառն ամուսնությունները նվազագույնի հասնելու շնորհիվ: Երրորդ հազարամյակի առաջին տասնամյակում ընտանիքների կազմում ե-

դանակ կատեղծի ամբողջ 1980-ականների բարձր ծնունդը: Այդ ընթացքում, ինչպես հիշատակվեց վերևում, տարեկան ծնվում էր 78–80 հազար երեխա: Նրանց մի մասը, անշուշտ, այսօր հայրենիքում չէ, բայց միևնույն է, XXI դ. սկզբներին, ծնվող երեխաների բացարձակ թիվն ավելանալու միտում կդրսևորի:

1980-ական թվականների ամբողջ ընթացքի և 1990-ականների առաջին երկու տարիների բարձր ծնունդը XXI դ. առաջին տասնամյակում փոքր-ինչ կավելացնի ծնելիությունը, և այն ելևէջներով կարտահայտվի ոչ միայն նոր դարի առաջին, այլև երրորդ և հինգերորդ տասնամյակների ընթացքում՝ հաջորդաբար դրսևորելով մարող ալիքի անդրադարձ:

Գալիք տասնամյակներում ծնունդը կարող է ավելանալ կամ նվազել, սակայն նվազման միտումը կշարունակվի XX դ. վերջին և XXI դ. առաջին տասնամյակի մեծ արտադաղթի պատճառով: Ծննդի նվազումը տեղի կունենա նոր դարի երկրորդ, չորրորդ և վեցերորդ տասնամյակների ընթացքում: Դա պայմանավորված է 1994 թ. մինչև օրս դիտվող ցածր ծնունդով, որոնք ամուսնուկության տարիք կթևակոխեն XXI դ. երկրորդ տասնամյակի ընթացքում: Ինչպես հայտնի է, 2003 թ. ծնվել է 1990 թ. ծնվածների միայն 44,4 տոկոսը: Պաշտոնական տվյալներով ծննդաբերությունների ընդհանուր գործակիցը 1990 թ. 22,5 մարդուց իջավ և 2003 թ. կազմեց 11,1, մահացությունը՝ 8,0, բնական աճը՝ 3,1 մարդ: Բանն այն է, որ 1993–2003 թթ. ծնվածների բացարձակ տվյալներն իրական սլատկերը ճիշտ են արտահայտում: Ինչ վերաբերում է բնակչության 1000 շնչի հաշվով ծննդաբերության և մահացության վերաբերյալ պաշտոնական վիճակագրության տվյալներին, ապա դրանք հիմնված են սխալ ելակետային սկզբունքների վրա: Քանի որ արտադաղթած բնակչության այն մասը, որը տասնյակ տարիներ ապրում և արարում էր օտար երկրներում, բայց զրանցված էր հայրենիքում, համարվում էր մշտական բնակիչ: Հետևաբար, ծնվածների և մահացածների բացարձակ թիվը 1000 շնչի հաշվով իրականում բաժանվում է բնակչության ավելի մեծ թվի վրա: Արդյունքում ծննդաբերության և մահացության ցուցանիշները մեխանիկորեն նվազում են: Իրականում այդ գործակիցները պետք է հաշվարկել Հայաստանում մշտական զրանցում ունեցող բնակչությունից գաղթի մեջ դադարողներին բացառելու միջոցով, քանի որ նրանց ծնունդն ու մահը երկրի վիճակագրական տվյալներում չեն արտահայտվում: Տվյալ դեպքում բնակչության 1000 շնչի հաշվով ծնվողների և մահացողների թիվը կլինի ավելի բարձր:

Այն, ինչ ցույց է տրված ԱՎԾ-ի 1993–2003 թթ. ժողովածուներում, ներկայացված է բավականին ցածր թվերով, որոնք սխալ են:

Արտադաղթի իմաստով երկիրը հայտնվել է խոր վիճի մեջ

Վերջին 10–12 տարիների ընթացքում երկրում ստեղծվել է մի այնպիսի կացություն, երբ անհնարին է Հայաստանում մշտական բնակչության իրական ճշգրիտ թիվը և դրանից բխող ժողովրդագրական բնութագրությունը ներկայացնելը:

ժամանակի ընթացքում, Առաջին Համաշխարհային պատերազմի, Մեծ եղեռնից հետո Հայկական դադլթօջախներ էին գոյացել Ռուսաստանում, Ուկրաինայում, Վրաստանում, ԱՄՆ-ում, Ֆրանսիայում, Իտալիայում, Հունաստանում, Բուլղարիայում, Ռումինիայում, Լեհաստանում, Ավստրալիայում, Կանադայում, Սիրիայում, Լիբանանում, Իրանում, Եգիպտոսում, Հնդկաստանում և այլ երկրներում: Ինքնաբերարար կատարվող գաղթի հետևանքով 1988 թ. դրանցում Հայ բնակչության Համահավաքը և խիստ կենտրոնացումը ուղեկցվեց նոր գաղթօջախների հանդես գալով աշխարհի բոլոր ծայրերում՝ Արևմտյան և Արևելյան Եվրոպայի, Լատինական Ամերիկայի երկրներում, Արաբական աշխարհում, Աֆրիկայում և այլուր:

Հնարավոր կլինե՞ր ինչ-որ չափով խուսափել այս երևույթներից, եթե արտագաղթը լինե՞ր չափավոր, տեղի չունենար ինքնաբերաբար՝ տարեց-տարի ավելացող մասշտաբներով: Եվ եթե երևույթների ընթացքը, ով գիտե, իշխանությունների թույլ տված սուբյեկտիվ գործոնի բացակայությամբ պատճառով բարվոք դրսևորվե՞ր, ժամանակի ընթացքում թե՛ լեզալ, թե՛ անլեզալ դադլթականների մի մասը կարող էր չարտագաղթել և կամ ետ վերադառնալ Հայրենիք: Պետք է ասել, որ արտագաղթի իմաստով երկիրը Հայտնվել է խոր վիճի մեջ:

Արտագաղթն այդ մասշտաբներով տեղի չէր ունենա, եթե «ռեֆորմների» պայմաններում իշխանությունը գլուխ չկանգնեին իր ժամանակին չկայացած մարգիկ, որոնց Համար Հայ ժողովուրդը ոչ մի հետաքրքրություն չէր ներկայացնում, բացի անձնական մոլուցքից:

Հայտնի է, որ անժամանակ և հախուռն սեփականաշնորհումների հետ միասին դադլթը բացատրվում է նաև էներգետիկ ճգնաժամով, իսկ այն հարուցված էր արհեստականորեն, իշխանավորների կողմից: Բայց այսօր է պարզ դառնում, որ էներգետիկ «ճգնաժամը» ավելի շուտ սադրանք էր, ումանց Համար միլիոններ դիզելով միջոց: Այլապես ինչով բացատրել այն, որ թեև 1997 թ. արտադրվել է 290 մլն կվտ/ժ ավելի քիչ էլեկտրաէներգիա, քան 1993 թ. (պաշտոնական վիճակագրությունը վկայում է, որ 1993 թ. արտադրվել է 6311,1 մլն կվտ/ժ, իսկ 1997 թ.՝ 6021,1 մլն. կվտ/ժ), բայց «սահող» դրաֆիկը չկա, էլեկտրաէներգիայից ամեն մեկը օգտվում էր իր հնարավորության չափով: Ի՞նչ էր լինում արտադրված էլեկտրաէներգիան, ո՞ւր էր դնում: Իշխանավորները ժողովրդին ինչո՞ւ մղեցին ծանր փորձությունների: Ո՞ւմ հետ էին հաշվեհարգար տեսնում ժողովրդի՞, ընդդիմության, թե՞ աստվածային արարչագործության հրաշքի՞ չքնաղ Սևանի, որի ջրերը լճում խիստ նվաղեցին, թե՞ անտառազուրկ մի երկրի անտառների հետ:

Այո, դա 1991–1993 թթ. ճմռանն էր, երբ թափառական դարձած Հազարավոր մարդիկ ցրտին ու սառնամանիքին լուսացնում էին «Զվարթնոց» օդանավակայանում, ուր ասեղ գցելու տեղ չկար: Մայր ու մանուկ, կին թե տղամարդ, ահել թե ջահել, ճամպրուկները կապած, երեխաներին ցրտից պաշտպանելու համար կրծքներին սեղմած կամ անկողնում փաթաթած շտապում էին օր առաջ լքել կենսատու մայր հայրենիքը, գլուխներն ազատել ստեղծված դժոխային պայմաններից:

Ուվքե՞ր, այդ ուվքե՞ր պատասխան պիտի տան, կանգնեն ժողովրդի ու պատմութեան ահեղ դատաստանի առջև, դամվեն արդահատանքի սյունին ոչ միայն «ալան-թալանի», կողոպուտի, կազմավորված տնտեսությունը կազմալուծելու (չէ՞ որ հենց այդ տարիներին հապշտապ և անժամանակ սեփականաշնորհվեց գյուղատնտեսությունը, արգյունաբերական շատ ձեռնարկություններ փակվեցին, տրանսպորտը գրեթե դադարեց երթևեկելուց, շտապ օգնություն մեքենաները՝ հիվանդներին վրահասու լինելուց, մարդիկ փողոց նետվեցին, քանզի բնակարաններն անտանելի ցուրտ էին...), այլև գերազանցապես այն բանի համար, որ 3,5 միլիոնանոց ժողովրդի մեկ երրորդը թողեց Հայրենիքը, տուն ու տեղը, հարազատներին և այսօր դեգերում է օտար ափերում, օտար երկնակամարների տակ: Մ՞ի սլետք է պատասխան տա այն եղեռնի համար, որ դրսում ծնված Հայ մանուկը ծնված օրից այլևս Հայ չէ, նա չի ձևավորվում Հայեցի հոգեկերտվածքով ու աշխարհըմբռնումով, չի տիրապետում Հայերենին, չի սնվում Հայ գիր ու գրականությամբ, արվեստով, լեզվով, բառ ու բանով, սովորույթով, նիստ ու կացով, վարք ու բարքով, կենցաղով, կեցվածքով, որով էլ փակվում է նրանց տունդարձի ճանապարհը:

Ի՞նչ արեցինք: Այլ երկրների, այլ ժողովուրդների հետ տնտեսապես փոխսերտաճելու փոխարեն, սերտաճեցինք մեր անմեղ մանուկներով, ծնված և դեռևս ապագայում ծնվող նորածիններով, Հայ դենոֆոնդը ոչնչացնելով: Եթե դա եղեռն չէ, ապա ի՞նչ է:

Գաղթի քաղաքականության տեսանկյունից չափազանց կարևորվում է Հայրենական կապիտալը երկրում ներդնելը, դրա ուղղությունների ընտրությունը, իրար փոխարինող տնտեսության այն ճյուղերում ներդնելը, որոնք բարձր արդյունավետության հետ միասին կապահովեին ավելի մեծ զբաղվածություն: Կապիտալն արտահոսեց արդյունավետ ներդրման ուղիք, կիրառման համար օրենսդրական դաշտ և իրավական սլաշտպանվածություն չունենալու, այդ կապիտալը կորցնելու վախի և վտանդի ազդեցության ներքո: Արտադրության մասշտաբների անկման հետ միասին դրան նպաստեցին նաև ենթակառուցվածքային (ծառայություն, տրանսպորտ և այլն) համակարգի ցածր մակարդակը, հանրապետության սահմաններում ձեռներեցությունը ակտիվորեն չխրախուսելու, Հայրենական արտադրողների շահերը և իրավունքները, մասնավորապես աշխատանքային իրավունքները սլաշտպանելու օրենսդրական նորմերի բացակայությունը, թերամշակ և անդործունակ Հարկային քաղաքականությունը:

Այսպիսով, աշխատուժի առաջարկի նկատելի բարձրացումը, որ գոյանում էր հասարակական արտադրության մասշտաբների անկման հետևանքով և ուղեկցվում էր աշխատանքից ազատվողների թվաքանակի աճի, աշխատուժի պահանջարկի խիստ նվազման, աշխատանքային տարիք մուտք դործող, տնտեսապես ակտիվ տարիքի բնակչության աննախընթաց աճի օբյեկտիվ ընթացքի, Ադրբեջանից բռնագաղթված Հայ բնակչության հոծ զանգվածների առկայության հետ, զարնվեց հետընթաց ապրող և անընդհատ կծկվող հասարակական արտադրության պատենչին: Աշխատուժի առաջարկը, մերթ լճանալով, մի պահ ընկրկեց դրա պահանջարկի առջև, մերթ հորդանալով տարերայնորեն դուրս եկավ ափերից, տեղի տալով

զանգվածային արտագաղթի, գործազրկության, աշխատատեղը ինքնակամ լքելու հետևանքով չաշխատող բնակչության ստվար զանգվածների գոյացմանը: Գործընթացը շարունակվում է, այն տարբերությամբ, սակայն, որ եթե 1988–1993 թթ. միջպետական գաղթի քաոսի տարիներին արտագաղթի հիմնական գրգապատճառների մեջ որոշիչը փախստականներն էին, աղետի և սահմանամերձ գոտու բնակիչները, ապա վերջին 10–12 տարում որակապես փոխվել են արտագաղթի գրգապատճառները: Այն ներկա փուլում բարոյահոգեբանականի հետ միասին հիմնականում տնտեսական բնույթ է կրում և գերազանցապես ընդգրկում է Հայաստանի մշտական բնակչությանը: Դա կապված է Հայաստանում աշխատանքի շուկայի ձևավորման ընթացքում աշխատուժի պահանջարկի և առաջարկի անհաշվեկշռության ավելի խորացման, աշխատանքի միջազգային շուկայում հայ աշխատավորական զանգվածների մասնակցության աստիճանի բարձրացման հետ: Դեր են խաղում ՀՀ և միջազգային աշխատանքի շուկաների տարողունակության աճի տեմպերի ու աշխատուժի արժեքների անհամեմատելի մեծ տարբերությունները:

Հողատեր գյուղացիների մի մասը հողը մշակել և անասնապահությամբ զբաղվել չի կարողանում և, ի վերջո, համարում է արտագաղթողների, քսողաքներում աշխատանք փնտրող գործազուրկների շարքերը՝ ընդլայնելով աշխատանքի շուկան: Աշխատանքի շուկան ինչ-որ չափով ընդլայնվում է նաև գյուղատնտեսական մթերքների վաճառքի հետ կապված գործարքներում:

Արտագաղթը, ամենից առաջ, ազդում է բնակչության գենոֆոնդի վրա: Այդ ազդեցությունն արտահայտվում է ուղղակի և անուղղակի առումով: Ուղղակի, երբ արտագաղթի չափով պակասում է բնակչությունը: Օրինակ՝ 1991–2003 թթ. լեզալ և անլեզալ բնույթ կրող արտագաղթի պատճառով ՀՀ բնակչության գաղթի բացասական մնացորդը կազմել է մոտ մեկ միլիոն 400 հազար մարդ: Անուղղակի, երբ նվազում է բնակչության բնական աճը, քանի որ երեխաները ծնվում են այլ երկրներում:

Արտագաղթը հանգեցնում է մայր երկրի բնակչության սեռատարիքային կազմի ձևափոխմանը, ընտանիքների փոքրացմանը, ամուսնույթյան շուկայում առաջարկի ու պահանջարկի հարաբերակցության խեղաթյուրմանը: Փաստորեն փոխվել է նաև բնակչության տարիքային բուրգը: Ի հաշիվ արտագաղթող երիտասարդության բնակչությունը ծերանում է: Բնակչության թվազատումը ծեր բնակչության տեսակարար կշռի բարձրանալը ուղեկցվում է աշխատանքային և անչափահաս տարիքի բնակչության տեսակարար կշռն իջնելու հետ: Ուստի ծերանում է նաև աշխատանքային տարիքի բնակչությունը: Արտագաղթը հանգեցրել է ծնվող երեխաների թվի նվազմանը, մեկ կնոջ հաշվով ծնված երեխաների թվի կտրուկ անկմանը: Զանգվածային արտագաղթի հետևանքով ընդհատվել է որակյալ աշխատուժի վերարտադրության նորմալ ընթացքը, խաթարվել են աշխատանքային տարիքի սերնդափոխության շղթայի օղակները: Բնակչության արտագաղթին մասնակցել են զանազան սոցիալ-ժողովրդագրական խմբեր: Դրանք տարբերվում են նաև իրենց չափերով, սեռատարիքային կազմով: Այդ սոցիալ-ժողովրդագրական խմբերի նման անհամաչափ մաս-

նակցությունը հանգեցրել է հանրապետության բնակչության որակական կադմի փոփոխության, քանի որ գնացողների մեջ մեծ տոկոս է կազմում գիտատեխնիկական առաջընթացի ջանքերը բարձր որակավորման երիտասարդությունը: Բնակչության գաղթի այդ ընտրանքային (սելեկտիվ) ֆունկցիան Հայաստանում բացասական գրսևորում է ունեցել: Արտագաղթը հանգեցրել է հայրենիքում աշխատող բնակչության բեռնվածության բարձրացմանը չաշխատող և խնամքի տակ գտնվող անձանցով (սպառողներով): Այդ բեռնվածությունը հատկապես բարձրացել է թոշակային տարիքի բնակչության հաշվին:

Ժամանակավոր արտագաղթը անվերադարձ գաղթի հիմք է դառնում: Վերադարձի խնդիրը առնչվում է ոչ միայն մայր հայրենիքում տեղի ունեցող սոցիալ-տնտեսական դրական կամ բացասական տեղաշարժերի, այլև, ինչպես նշվեց, արտագաղթողների սերտաճման՝ լեզվի, աղբյուրի մշակույթի, արվեստի, հոգեբանական կերտվածքի և աղբյուրի այլ արժանիքների կորստի ու նոր արժեքների ձևավորման հետ: Գաղտնիք չէ, որ Հայաստանից արտագաղթած մեր հայրենակիցներին (և ոչ միայն), մասնավորապես աճող սերնդին, սպառնում է ձուլման վտանգը: Դա, անշուշտ, առաջին հերթին վերաբերում է երեխաներին, նրանց դպրոցական կրթությանը և ապա՝ խառն ամուսնություններին: Մի դեպքում ձուլվում է դաղթականը՝ իր սովորույթներով, ազգային առանձնահատկություններով, մյուս դեպքում ծնվում է արգեն ասիմիլացված քաղաքացին: Նրանք իրենց մանկությունն անց են կացնում և դպրոցական կրթությունն ստանում են այլ միջավայրում: Օրինակ՝ ԱՊՀ երկրներում հանգրվանած երեխաները հումանիտար կրթությունը ստանում են ռուսական դպրոցներում, այլ երկրներում ապաստանածները՝ այդ երկրի մայրենի լեզվով: Վերադառնալիս նրանց համար դժվար է այլ լեզվի իմացության հիման վրա Հայաստանում հայերենով բազմաթիվ առարկաների գծով գիտելիքներ յուրացնելը և համապատասխան պաշար ամբարելը: Մտածողության կողմ փոխվում է, լեզվամտածողության նորմալ ընթացքը խաթարվում: Ուստի ներգաղթի քաղաքականության մեջ պարզություն պետք է մտցնել նաև այս հարցում:

Գործընթացը փոքր-ինչ ձգձգվում է հայերով խիտ բնակեցված բնակավայրերում, բայց միևնույն է, իշխող միջավայրում պահպանելով մշակութային որոշ առանձնահատկությունները, ձուլումը հարթում է իր ճանապարհը, առանց հարկադրանքի կամ բռնության:

Արտաքին Հոսքի սպառնալուծները, հետևանքները և կազմակերպման նպատակները

Հայաստանը կանգնած է բնակչության գաղթի սոցիալ-տնտեսական և ժողովրդագրական քաղաքականություն մշակելու փաստի դեմ հանդիման:

Իրոք, Հայաստանը ներկա և մոտ ապագայի կտրվածքով ի՞նչ քաղաքականություն պետք է վարի «ավելցուկ» բնակչության հարցերը լուծելու համար: Խրախուսել արտագաղթը, թե՛ ընդհակառակը, մշակել սոցիալ-տնտեսական զարգացման մի այնպիսի ծրագիր, որով երկրի «ավելցուկ»

բնակչությանը տեղում մնալու երաշխիք ընձեռվի: Կամ սոցիալ-տնտեսական ներկա կացությունը և մոտ ապագայում սպասվելիք գրական տեղաշարժերով Հայաստանն ի վիճակի լինի ընդունել, բնակեցնել, զբաղմունքով ապահովել, լուծել երեխաների կրթության հարցերն ու խնդիրներն իր այն քաղաքացիների, որոնք այսօր Հայաստանում չեն և անլեզալ գաղթականներ են: Արտագաղթը խրախուսվում է այն դեպքերում, երբ առկա է «ավելցուկ» բնակչություն, որին տվյալ երկիրը չի կարողանում ապահովել համապատասխան զբաղմունքով կամ զբաղված բնակչության աշխատուժի արժեքը, աշխատավարձի մակարդակը ցածր են ապրուստի միջին մակարդակից: Դեր են խաղում բնակարանով ապահովվածություն, թոշակների, նպաստների, մայրության ու մանկության սոցիալական պաշտպանվածություն, երեխաների կրթության և գաստիարակության համապարփակ խնդիրները: Ըստ այդմ էլ սոցիալ-տնտեսական քաղաքականության ծրագրերում ճշգրտումներ պետք է մտցնել նկատի առնելով սոցիալ-տնտեսական, այդ թվում զբաղվածություն և ժողովրդագրական քաղաքականություն բնույթը, ուղղվածությունը, նպատակները, սկզբունքները:

Բուն հարցին պատասխանելու համար անհրաժեշտ է.

Նախ, հանգամանորեն բացահայտել այն գրգռատճառները, որոնք Հայաստանից բնակչության զանգվածային արտագաղթի առիթ և հիմք դարձան:

Երկրորդ, գնահատել այդ գրգռատճառների կենսունակությունը, նոր սլայմաններում արտագաղթը կամ ներդաղթը պայմանավորող ռազմաքաղաքական, սոցիալ-տնտեսական ո՞ր գործոններն են կորցրել իրենց ուժը և անհետացել: Կամ ի՞նչ նոր գործոններ են հանդես եկել, որոնք կարող են վճռական դեր խաղալ ոչ միայն արտագաղթած բնակչության մի հատվածի վերադարձն ապահովելու, այլև արտագաղթի նոր ալիքի տեղիք չտալու համար: Դրանք հիմք կծառայեն Հայաստանի հետ բնակչության միջպետական տեղաշարժերի միտումները ինչ-որ չափով բացահայտելու համար:

Երրորդ, բացահայտել և գնահատել բնակչության արտագաղթի դրական նշանակությունը, բացասական հետևանքները հանրապետության ինչպես սոցիալ-տնտեսական, պաշտպանական, այնպես էլ ժողովրդագրական-չափանիշների առումով:

Չորրորդ, սլարգել մոտ ապագայում աշխատունակ տարիքի բնակչության չափանիշները, աշխատուժի առաջարկի և պահանջարկի հարաբերակցությունը, աշխատանքի շուկայի վարքագիծը, «ավելցուկ» բնակչության աճի միտումները, ՀՀ սոցիալ-տնտեսական զարգացման հետ դրանք չափակցելու հնարավորությունները:

Հինգերորդ, մշակել երկրից աշխատանքային դաղթի ժամանակավոր արտահանման կազմակերպման պայմանները:

Հայաստանի հետ բնակչության միջպետական տեղաշարժերն իրենց դրական նշանակության հետ մեկտեղ ունեցել են նաև բացասական հետևանքներ: Դրական նշանակությունը գերազանցապես հանդես է գալիս սոցիալ-տնտեսական առումով, բացասականը ձևախեղում է ժողովրդագրական զարգացման ընթացքը:

Հայաստանի հետ միջպետական տեղաշարժերի գրական նշանակությունն արտահայտվել է:

1. Հայաստանից արտագաղթող բնակչության հիմնական զանգվածն այլ երկրներում, թեև մեծ զոհաբերություններով, ընդգրկվել է զբաղմունքի որևէ բնագավառում: Դրանով իսկ գաղթականների մեծ մասը սեփական վաստակով ապահովվել է իր և ընտանիքի գոյությունը, փրկվել գործազրկությունից և գրանից բխող բացասական սոցիալական ու բարոյական արժեզրկման վտանգից:

2. Նպաստել է մայր երկրում բնակչության մի զգալի հատվածի գոյապահպանությունը, նույնիսկ կենսագործունեությունը՝ իրենց աշխատանքային վաստակից ինչ-որ չափով բաժին հանելով մայր երկրում բնակվող հարազատներին: Արտասահմանում հայ գաղթականների վաստակը, որը տասնյակ անգամներ գերազանցում է մայր երկրում նույնատիպ աշխատանքներ կատարող մարդկանց վաստակին, արտագաղթի չափերն ավելացնող և ներգաղթը կաշկանդող վճռական դորժոն է:

3. Մեղմացրել է մայր երկրում գործազրկության պոտենցիալը և սոցիալական լարվածության ավելի սուր արտահայտվածությունը ընթացքը, չնայած նման արտագաղթի պայմաններում անդամ դործազրկությունն օրեցօր ավելանում է՝ բացառությամբ ֆինանսավարկային և տեղեկատվական համակարգերում:

4. Արտագաղթը շատ չնչին չափով մեղմել է նաև մայր երկրում բնակչության հետագա խիստ բեռացումը: Շոշափելով նաև ծայրահեղ աղքատության մեջ ընդգրկված որոշ մարդկանց շահերը՝ կասեցրել է բնակչության այդ զանգվածի մի մասին թշվառության գիրկը նետելու ընթացքը:

5. Որոշ չափով սատար է կանգնել պրոֆեսիոնալ որակավորում ունեցող աշխատուժի հետագա ապարդակավորումից և բարոյական արժեզրկումից շեղվելու ընթացքին:

6. Թեև աննշմարելի, բայց ինչ-որ չափով խթանել է մայր երկրում ձեռներեցության թոթով քայլեր ձեռնարկելուն, մասնավորապես մասնավոր առևտրի ցանցի ընդլայնման, բնակչության սպասարկման, ծառայությունների ոլորտի և, որոշ չափով, փոքր դործարարության աշխուժացման առումով:

Տնտեսական առումով ի՞նչ բացասական հետևանքներ է հարուցել արտագաղթը: Հակիրճ և ոչ ամբողջական դրանք կարելի է խմբավորել.

1. Նպաստել է հայրենական կապիտալի արտահանությունը, որն իր հետևից մագնիսի սլես ձգել է երիտասարդությունը: Երիտասարդությունը բարոմետրի նման սկսեց տատանվել՝ անկախ կատարած աշխատանքի բնույթից, որակավորման աստիճանից, պրոֆեսիոնալ, մասնադիտական հատկանիշներից: Բնակչության արտագաղթն իր հերթին ավելի թափ հարուրդեց կապիտալի՝ արտահանության հետագա ընթացքին: Պակասեցին արտադրության մեջ կապիտալ ներգրվածները, որի հետևանքով չափազանցվեց հասարակական արտադրության ոչ միայն ընդլայնված, այլև սլարգ վերարտադրությունը: Նեղացան ու կծկվեցին արտադրության մասշտաբները՝ տեղի տալով հասարակության ծայրահեղ բեռացմանը:

2. Արտագաղթը չի բխում երկրի պաշտպանունակության և ռազմական հզորության զարգացման շահերից: Այն նախ ընդգրկում է նաև գորակոչային տարիքի երիտասարդությանը՝ հանգեցնելով նրա ընդհանուր թվաքանակի նվազմանը: Արտագաղթի պատճառով այն ավելի զգալի կդառնա 2010 թ. սկսած, երբ այդ տարիք կթևակոխեն 1990-ականների վերջերին ծնված տղաները, որոնք, ինչպես նկատեցինք, շատ քիչ էին: Չմոռանանք, որ բանակը երկրի ազգային անվտանգության կարևորագույն պայմաններից մեկն է: Երկրորդ, արտագաղթն ընդգրկում է սահմանամերձ գոտիների բնակչությանը: Երրորդ, արտադրության ռազմավարական ճյուղերում ընդգրկվածներին, մասնավորապես «ուղեղներին»:

3. Արտագաղթի պատճառով երկիրը տուժում է, մանավանդ, երբ նրա քաղաքացիները մեկնում են վաստակի համար: Երիտասարդությունը չի մասնակցում իր երկրում ՀՆԱ ստեղծմանը: Նա այն արարում է մայր երկրի սահմաններից դուրս՝ իր ստեղծածով լիովին սատար չկանդնելով մայր երկրի գոյապահպանության, ազգային անվտանգության և ազգային տնտեսության զարգացման խնդիրներին, էկոնոմիկայի վերարտադրության ընթացքին: Դա նշանակում է, որ մայր երկիրը զրկվում է սեփական արտադրողների հաշվին նաև պետական բյուջե մուտքագրվող միջոցներից: Դրանք կարող էին ծառայել ոչ միայն արտադրության աշխուժացման, դրա ընդլայնման, այլև սոցիալական խնդիրների լուծման նպատակներին: Արտագաղթի բացասական կողմերը թվարկելիս, դա մղվում է առաջին պլան:

4. Երկրի և հասարակության համար անցանկալի հետևանքներով է հղի ուղեղների, դեֆիցիտային մասնագիտությունների և, ընդհանրապես, պրոֆեսիոնալ բարձր որակավորման մասնագետների արտագաղթը: Դրա հետևանքով ազգային աշխատանքի շուկայի որակագրկումն արտահայտիչ է դառնում: Տվյալ դեպքում խստորեն վտանգվում է հայրենական աշխատանքային ներուժի արդյունավետությունը: Դա տեղի է ունենում ոչ միայն այն պատճառով, որ հայրենիքում ստացած նրանց մասնադիտական որակավորումը, նրանց օժտվածությունը չի ծառայում հայրենիքի շահերին, այլև այն, որ բարձր որակավորման աշխատուժի արժեզրկումը օրեցօր թափ է առնում², ուղեղների արտահոսքը ուղեկցվում է դեպի ավելի շատ վաստակ ապահովող աշխատանքի բնագավառներ: Համապատասխան վաստակի և աշխատանքի հեռանկարի բացակայության պատճառով նրանք տեղափոխվում են իրենց որակավորման հետ առնչություն չունեցող ցածր որակավորման աշխատանքների ոլորտներ: Դրանով իսկ ոչ միայն անիմաստ վատնվում է մարդկային կապիտալը, այլև դանդաղում է նրա կուտակումը, քանի որ մասնագետները դիմում են շատ պարզ գիտելիքներ պահանջող, բայց արադ օգուտ բերող զբաղմունքներին³: Իր հերթին բարձր արդյունավետություն ապահովող ներուժի որոշ մասը թե՛ երկրի ներսում, թե՛ դրսում անուշադրության է մատնված: Ուղեղների արտագաղթից շահում են նրանց ընդունող երկրները, քանի որ այդ երկրները,

² «Российский социально-политический вестник», 1995, №2, с. 7-8.

³ Նույն տեղում:

ծախսեր չկատարելով կրթություն, պրոֆեսիոնալ մասնագիտական որակավորման համար, տնօրինում են պատրաստի կադրերի:

5. Շատերը, ազգային շուկայում զրկված լինելով մասնագիտական զբաղվածությունից, կորցնում են կապը աշխատանքի շուկայի հետ:

6. Վերը թվարկված պատճառներով մայր երկրում իջնում են արտադրության կազմակերպման մակարդակը, արտադրանքի որակական ցուցանիշները, աշխատանքի արտադրողականությունը, մրցունակությունը:

7. Հասարակությունը մայր երկրում արտադրողից ինչ-որ չափով վեր է անցնում սպառողի:

Հայաստանի շահերը թելագրում են գաղթի ընթացքում ընդդրվել արտաքին աշխատանքի շուկայում և շուկայի հետ փոխներտաճել պետական հիմունքներով: Դա աշխատանքի շուկայի գերլարված իրավիճակից դուրս գալու ուղիներից մեկն է: Դա հնարավորություն կընձեռի արտագաղթը մեղմելու, դրա չափերը պակասեցնելու, հետևաբար ծնունդը ավելացնելու համար: Այդ նպատակով աշխատանքի միջազգային բաժանման մեջ Հայաստանը կարող է օգտագործել իր աշխատանքային ներուժը: Որոշելով նրա չափերը՝ պետությունը պետք է նպաստի բարձր որակավորում ունեցող աշխատուժի ժամանակավոր արտահանությունը, համապատասխան նախադրյալներ ստեղծի աշխատանքային ներուժի որակավորման մակարդակն աստիճանաբար միջազգային չափանիշներին մոտեցնելու համար, մշակի բանական-ազմավարական քաղաքականություն միջազգային մասշտաբներով աշխատուժի արտագաղթի և ներգաղթի համար:

Բնակչության արտաքին գաղթի կադմակերպումը, զանգվածային հոսքերի ուղղությունների որոշումն ու կարգավորումը Հայաստանի գաղթի քաղաքականության ոլորտից գրեթե գուրս է թողնվել, այն կարող է լինել միանգամայն նոր երևույթ: Հանրապետության համար աշխատուժի ժամանակավոր արտագաղթի քաղաքականության առանցքը պետք է դառնան արտադրող ընակչության հավաքագրումը, ուղղվածության ապահովումը, որը բացառապես հետապնդի ազգային խնդիրների և շահերի լուծման նպատակ: Նման արտադրողի հաճախ դիտվում է որպես «ավելցուկ» ընակչությունից և «ավելցուկ» աշխատուժից աղատվելու միջոց: Պետական մակարդակով աշխատուժի ժամանակավոր արտագաղթի ուղին չափազանց կարևոր է նաև երկրի ներսում աշխատանքի շուկան ձևավորելու և կարգավորելու առումով: Ուսումնասիրության նպատակը արտաքին միգրացիայի պատճառահետևանքային կապերի բացահայտումը և մեղմելու ուղիների կանխատեսումն է: Բացառիկ հիմնավորմամբ մեծ տեղ է հատկացվելու արտադրող մեղմելու, վերացնելու և ապագայում ներգաղթը աշխուժացնելու կարևորությունը: Որպես արտագաղթը մեղմելու կուլան՝ առաջին պլան է մղվում զբաղվածության հիմնախնդիրների համապարփակ քննարկումը քաղաքներում և գյուղական միջավայրերում: Պետությունը տնտեսական լծակների օգնությամբ պետք է սահմանափակի ընակչության արտագաղթը գյուղական վայրերից դեպի քաղաքներ և խորախուսի նրանց շարժը խոշոր քաղաքներից դեպի քիչ բնակեցված և փոքր քաղաքներ: Գաղտնիք չէ, որ արտերկրներից դյուրատնտեսական մթերքների չվերահսկվող հոսքը մեծ վտանգ է ազգային արտադրության

դոյատևման համար. դա նաև արտագաղթը չափավորելու կարևոր երաշխիք կարող է գառնալ: Հարկավոր է այդ ներմուծումը փոխարինել տեղական ապրանքների՝ արտադրութամբ, որը կբարձրացնի բնակչության զբաղվածությունը և կիջեցնի արտագաղթը: Ուստի անհրաժեշտ է մշակել արտահանման իրական ռազմավարություն, որով ինչ-որ չափով հնարավոր կլինի բանական դարձնել զբաղվածության մոդելը և դրանով իսկ նպաստել բնակչության արտագաղթի նվազմանը ու ներգաղթը խթանելուն:

Գաղթի իրավիճակի դնահատումը թերի կլինի, եթե ինչ-որ ձևով չկանխատեսվի միջպետական գաղթի գործընթացների զարգացման միտումները՝ հավանական ընթացքը XXI դ. նախաշեմին:

Մի բան հստակ պարզ է՝ Հայաստանում մոտ ապագայում «ավելցուկ» բնակչությունը ներկայիս նման կշարունակի պահպանվել, նույնիսկ առանձին փուլերում թափ առնել: Գա առաջին հերթին կապված է հանրապետությունում սպասվելիք ժողովրդագրական իրավիճակի, ինչպես նաև այլ երկրներում հարյուրհազարներ կազմող հայ անլեզալ գաղթականների առկայության հետ: Հայաստանի աշխատանքի շուկայում «ավելցուկ» բնակչության պոտենցիալ ռեզերվ կարող է հանդես գալ մերձակա և հեռավոր սփյուռքը՝ նայած դեպքերի զարգացման հետագա ընթացքին: Ուստի մոտ ապագայում ՀՀ բնակչության միջպետական գաղթի գործընթացների զարգացման հետագա ընթացքը կախված է նաև մի շարք պայմանականություններից (երբեմն անկուահեղի): Այդ պայմանականությունների վարքագծի ձևավորման հիմքում ընկած են ոչ միայն ՀՀ, այլև նրա հետ կապված մի շարք երկրների սոցիալ-տնտեսական, աշխարհաքաղաքական առնչությունները, միջազգային մասշտաբով աշխատանքի շուկայի ձևավորման, համաշխարհային ընդհանուր տնտեսության զարգացման (վերելքի կամ համընդհանուր ճգնաժամային իրավիճակների, ահաբեկչությունների, օրինակ, 2000 թ. սեպտեմբերին ԱՄՆ-ում, 2002 թ. հոկտեմբերին Ռուսաստանում և դրանից առաջ կազմակերպված չեչենական զանազան ահաբեկչություններ) ընթացքը և այլն: Այդ առումով գաղթի քաղաքականությունը պետք է արտահայտի ոչ միայն առանձին երկրների լոկալ, այլև գործընթացում ընդգրկված բոլոր երկրների ընդհանուր շահերը:

Օրինակ, մոտ ապագայում արտաքին աշխարհից ՀՀ բնակչության ներգաղթի միտումները կարող են կանխորոշվել Հայաստանում սոցիալ-տնտեսական լարվածության տևականությունը աստիճանաբար հաղթահարելով,

⁴ Հարցը ինչ-որ չափով շոշափվում է հետևյալ հրատարակումներում. В. Х о д - ж а б е к я н. Миграционные процессы в Армении. — "Миграция", М., 1997, №4, с. 29-32 (առևտրի և անվտանգության), ն ու լ յ ն ի՝ Управление миграционными процессами в республике. — "Проблемы теории и практики управления", М., 1998, №3, с. 68-71; Возможность и регулирования миграции населения РА, ն ու լ յ ն տեղում, 2000 թ., №3, էջ 25-29; Миграции в трансформирующемся обществе. — "Аннотированный библиографический указатель литературы, изданной в странах СНГ. 1992-1999 гг.", М., 2000 գրքի 41-58 էջերում գետեղված Վ. Խոսրոսյանի՝ Հայաստանի մասին հոդվածը. — «Դրոշակ», 1997, N 10, էջ 32-35, 2001, N 2, էջ 202-216, Ս. Կ ա ռ ա պ ե տ յ ա ն Ն. Արտաքին միգրացիան և նրա ուղղությունները Հայաստանում. — Հայաստանի մարդկային զարգացման զեկուլյց, 1996, Երևան, 1996, էջ 11-13, С. М х и - т а р я н. Миграционное движение в Ереване. Ереван, 1998, с. 39-52 և այլն:

ղարտադրյալան հակամարտությունը վերջնականապես հօգուտ ՀՀ լուծելով, արտաքին աշխարհում հայ անլեզու գաղթականների նկատմամբ գաղթի քաղաքականության կիրառման ընթացքով, լեզու գաղթականների աշխատանքային և ուղիալական ասլահավաթության աստիճանով, ազգային և սոցիալական խտրականության որևէ կարգի դրսևուրումներով, որևէ ժամանակահատվածում համաշխարհային անասական ճգնաժամի երևան գալով և այլն: Չստիպանց կարևորվում է արտասահմանում հայ լեզու և անլեզու գաղթականների վաստակի չափը: Հայաստանում իրավիճակը որքան ուշ կարգավորվի, այնքան անհավանական կլինի նրանց վերադարձը: Ուրեմն, առաջին հերթին, անհրաժեշտ է մտահոգվել հանրասլետության իրավիճակը շուտափուլով կայունացնելու մասին:

Երեխաների ծննդի չարվարացված ծախսերն ու չարաչահումները և ամուսնալուծությունը

2001 թ. մարդահամարը չափեց մշտական բնակչության իրական սլատկերը, քանդի հանրասլետությունից արտագաղթած բնակչության մի մասը, ինչպես նկատելիք, գրանցված էր հայրենիքում, վաղուց ի վեր կտրված էր հայրենիքից, համարվեց մշտական բնակիչ, չնայած նրանք տասնյակ տարիներ ապրում և արարում են օտար երկրներում: Այդ բացի լրացնելու համար սլետք է ունենալ մշտական և գաղթող բնակչության ճշգրիտ թիվը: Բնակչության ընդհանուր թվաքանակի հետ սլետք է կարողանալ ճշգրտել նրա սեռատարիքային կազմը, ձերացած բնակչության ընդհանուր թիվը՝ բնակչության տարիքային բուրդը ստանալու համար:

Արտագաղթը և ցածր ծնունդը հակասում են երկրի սլաշտսլանունակության և ուղմական հզորության շահերին: Այն ընդգրկում է, առաջին հերթին, ղինակոչային տարիքի երիտասարդությունը: Նախորդ տասնամյակի համեմատությամբ 2010 թ. ղինակոչային տարիքի երեխաների թիվը կլակասի 2–2,5 անգամ: Հանրասլետությունում հասարակության արտադրողից մասամբ վեր է ածվում սլառողի, սլելլանում են խնամքի տակ գտնվող ձերերը, քանի որ երիտասարդությունը արտագաղթի մեջ է, իսկ մի գգալի մասն էլ չի աշխատում:

Արտագաղթի խոշոր չափերի հետ ծննդի մակարղակի վրա աղբել են նակ նյուլթական վատ սլայմանները և սոցիալ-տնտեսական վատ գործոնները: Տեղի են ունենում ծննդի հետ կապված չարագրացված ծախսեր ու չարաչահումներ, այդ թվում՝ հիվանդանոցներում: Ամուսնացող ղուլգերն ունենում են մեկ կամ լավաղույն ղեպղում՝ երկու երեխա: Դրա հետ, երեխաների թիվը նվաղում է երիտասարդության, մասնավորապես աղջիկների չամուսնանալու հետևանքով: «Ամուսնությունից ղուլկայում» բարձրսլում է աղջիկների առաջարղը, իղնում սլահանղարղը: Աղջիկների որոշ մասն ուշ կամ բնավ չի ամուսնանում, սղաները՝ թերևս ուշ, բայց, այնուամենայնիվ, ամուսնանում են իրենց կամղով և ունենում են քիչ երեխաներ: Բանն այն է, որ նրանք մեծ մասամբ ամուսնանում են ոչ թե իրենց սերնդակից աղջիկների, այլ իրենցից շատ երիտասարդ (5–10 տարով վուղը) աղջիկների հետ և ունենում քիչ երեխաներ: Իսկ տղաների սերնդակից աղ-

Ղրկներին մեծ մասամբ ամբողջ կյանքի ընթացքում չի վիճակվում մայր դառնալ: Արտագաղթի մեջ գտնվող տղաներն ամուսնանում են նաև այլ ազգութային պատկանող աղջիկների հետ: Աղջիկների համար, իհարկե, շատ լավ կլինի ամուսնանալ իրենց ազգութային պատկանող տղաների հետ: Բայց, այնուհանդերձ, առաջին պլան է մղվում ամուսնությունը: Նրանց համար արդեն միևնույն է, ամուսնանում են սեփական ազգի տղաների հետ, թե ընտրում են խառն ամուսնություն, միայն թե մայր դառնան:

Արտագաղթի պայմաններում ավելանում են նաև ամուսնալուծությունները, թեև հայ ժողովրդին հատուկ է եղել աշխարհում ամենացածր ամուսնալուծությունը: Վերջինս բացատրվում է նրանով, որ հայ ընտանիքները մեծ են եղել, երեխաների թիվը՝ շատ: Ամուսինները միմյանց հետ ինչքան էլ վատ հարաբերությունների մեջ գանվելիս լինեն, ծանր ու թեթև են անում և որոշակի ժամանակից հետո անախորժությունները մատնում են մոռացության: Նրանք միշտ խորհում են այն մասին, որ միմյանցից բաժանվելու և նոր ընտանիք կազմելու դեպքում իրենց երեխաները կմնան խորթ մոր կամ խորթ հոր «հոգածությունը»: Դա, վերջին հաշվով, քննություն չի բռնում և հաղթում է առողջ բանականությունը:

Իսկ այժմ, որոշակի իմաստով, մեծ մասամբ այլ է ընտանիք կազմելու ընթացքը, երբ ամուսնալուծությունը «հոդ է»: Միայնակ մոր կարգավիճակով երեխաների հոդսը հոդալը դարձել է սովորական երևույթ: Աղջիկների մի մասն էլ չի կարողանում ամուսնանալ կյանքում տեղ չունենալու, հաճախ աշխատանք չգտնելու և ապրուստ չհայթայթելու պատճառով: Քիչ չեն դեպքերը, երբ նրանք մի կերպ մեկնում են արտասահման և զբաղվում մարմնավաճառությամբ: Ազգը, թեկուզ որքան էլ քաղաքակիրթ ու համապատասխան կրթական մակարդակ ունենա, կանգուն է ոչ միայն իր մշակույթով, ստեղծած նյութական և հոգևոր արժեքներով, այլև սերունդների հաջորդափոխությունը, նրա բնական աճով:

Երկիրը գերծ պահել աճուրդի վտանգից

ՀՀԾ-ի վարած քաղաքականության հետևանքով սկիզբ առավ մեծազանգված արտադաղթը: Ստեղծված իրավիճակում եթե գլուխ չբարձրացնեիր հարկադիր արտադաղթը, տեղի կունենար սարսափելին, դորձազրկությունն ահռելի չափերի կհասներ: Հայ ժողովրդի նկատմամբ ՀՀԾ-ի վարած հայաթափության քաղաքականությունը մեծ եղեռնադորժություն էր: Արտագաղթը դեռ շարունակվում է: Ոճրադորժություններ, որոնք անվերադարձ են: Դրանց հեղինակները պետք է բացահայտվեն, մերկացվեն, դատապարտվեն, որից մեկընդմիջտ քաղաքական դասեր քաղվեն:

Արտագաղթի վերստին աճող մասշտաբները ներկայումս կապված են նաև վերջին տարիների ընթացքում արտադրական մի շարք խոշոր օբյեկտների և ոլորտների մասնավորեցման, անհիմն կերպով օտար երկրների ներկայացուցիչներին էժան գներով նվիրաբերելու փաստի հետ (Արմենտել, կոնյակի դորձարան, ոսկու, պղնձի, պեռլիտի և այլ հանքեր, ջրատար և այլն): Երկիրը հանել են աճուրդի:

էլեկտրաէներգիայի մի գդալի մասն անհետ վատնվում է: Էլեկտրացանցերը մասնավորեցնելիս իբր թե կփրկվեն այդ կորուստները: Ի՞նչ է, կառավարությունն անճարակ էր, ինքը չէ՞ր կարող այդ վիթխարի կորուստը վերականգնել և դրա հաշվին նորոգել էլեկտրական կարողությունները: Ուրեմն կառավարությունը իր հերթին թոթափել է պատասխանատվությունը: Չէ՞ որ էլեկտրացանցերը, Սևան-Հրազդան կասկադը, Տաթև-Որոտան հիդրոկայանները և այլն, ռադմավարական նշանակություն ունեն: Առանց այդ էլ էլեկտրաէներգիայի գների թանկություն և բնակչության ու արտադրության անվճարունակության պատճառով պարտքերն անընդհատ ավելանում են: Չմոռանանք, որ 1991–1996 թթ. ՀՀԾ-ի ղեկավար կորիզը այդ բնադավառում անձնապես շորթել է միլիոնավոր դոլարներ և առ այսօր մնացել է անպատիժ: Այդ տարիներին ժողովուրդը խարխափեց խավարում և ձմռան ամիսներին բնակարանները վերածվեցին սառնաչուկ քարանձավների: Ո՞ւմ մեղադրել, ՀՀԾ-ական ղեկավարությունը, թե՞ այն մարգկանց, որոնք այսօր ձեռնարկեցին բաշխիչ ցանցի ապապետականացումը: Մեղադրել հանցավոր անհետատեսություն ու անտարբերություն, թե՞ դիտավորության և անիմաստ մոլեռանգություն համար: Դրանով իսկ, ավարտի չի՞ հասցվում Արևմուտքի և որոշ անձանց այն քաղաքականությունը, որ Հայաստանը թողնեն առանց արդյունաբերության, չէ՞ որ էլեկտրաէներգիայի թանկացող գների պայմաններում արդյունաբերությունը, գյուղատնտեսությունը, էլեկտրական տրանսպորտը և այլ ճյուղեր գործել չեն կարող: Նույն այդ մեղսագործությունը, առանց ինքներս մեզ հաշիվ տալու, Սևանի ջրերի դարավոր պաշարները դատարկեցինք՝ մեծ մասամբ արդեյելով առանց վճարի, ոռոգել մեր հողատարածությունները, և դրանք հորդեցին դեպի Արաքս գետը՝ բաժին դառնալով Ադրբեջանին:

Մեծ չափով իջավ Սևանի մակարդակը, որին, աստված մի արասցե, ճահիճ դառնալու վտանգ է սպառնում: Սևանը ոչ միայն բնության անկրկնելի հրաշք է, բնատուր աստվածային դեղեցկություն, այլև, առաջին հերթին, Հայաստանում հայ ժողովրդի գոյապահպանության ամենաէական երաշխիքներից մեկը: Նրանով են սնվում ոչ միայն Սևանի ավազանի, Հրազդան-Աբովյան-Արարատյան հարթավայրի և նրան հարող նախալեռնային շրջանների՝ Իջևան, Դիլիջան, Աղստև հատվածի բնակչությունն ու գյուղատնտեսությունը: Բնության այս անկրկնելի հրաշքը խաթարելը պիտի համարել հանցագործություն:

Վիթխարի քանակությամբ ջուր են կորզում նաև էլեկտրաէներգիա ստանալու նպատակով: Գաղտնիք չէ, որ հիդրոկայաններից ստացվող էներգիան շատ ու շատ էժան է: Մինչդեռ այն ներկայացվում է որպես ջեռմաէլեկտրակայաններից ստացվող էլեկտրականություն և տարբերությունը շորթվում է անձնական գրպանի համար: Ջեռմաէլեկտրակայանների նախատեսվող զարդացումը Հայաստանի բնակչության համար կործանարար է: Օդը դառնում է հեղձուցից, շնչելը՝ անտանելի: Հոգ չէ, թող Սևանն անընդհատ նվազի: Բացի գրանից, էլեկտրաէներգիա ավելի շատ քամելու համար պատրվակ են բերում գոլորշիացումը: Մոռանում են, որ գոլորշիացումը շատանում է զուտ այն պատճառով, որ լճի մակարդակը իջել է, ծանծաղուտ ափերով կարող ես կիլոմետրերով առաջանալ և ջրի խո-

ընթացումը կհասնի ծնկներից մինչև սլորտը: Ծանծաղուտներում ջուրն անընդհատ կգոլորչի անսա, իսկ խորության զեպքում գոլորչիացումը ինչ-որ չափով կպակասի:

Իսկ գյուղատնտեսության ոռոգումը ... Արարատյան Հարթավայրի, Թալինի, Բաղրամյանի ու Եղվարդի գյուղացիների ոռոգելի հողատարածքները, ջուր չլինելու պատճառով հաճախ չեն ոռոգվում, երբեմն էլ ոռոգվում են Սևանի հաշվին: Բնավ ինքներս մեզ հաշիվ չենք տալիս, թե ինչն է...

Ձե՛ր խորհրդային իշխանության տարիներին նրա վողերով, վիթխարի կապիտալ ներդրումներով, ոռոգման նպատակով Հայաստանում կառուցվում էր Եղվարդի ջրամբարը: Կառուցելու համար բաղաձայնիվ հեկտարներով գյուղատնտեսական օգտահոգեր ու այգիներ քարուքանդ արվեցին, ծախսվեցին վիթխարի միջոցներ: Այն է, ջրամբարը ավարտվում էր, երբ գտնվեցին մարդիկ, գիտնականներ, որոնք ինչ-ինչ հնարքներով անողոք պայքարեցին ավարտվող ջրամբարի կառուցումը դադարեցնելու համար: Երկար տարիներ պայքարելուց հետո հասան իրենց նպատակին: Ջրամբարի կառուցումը ձախողվեց, կառուցապատող երկաթբետոնե շինվածքները թալանվեցին: Ծախսվող խորհրդային միլիոնները անհետ կորան-գնացին: Ինչն է... Պետության կողմից ամենուրեք ջուրը վաճառքի հանելու պատճառով գյուղացիների մեծ մասը ի գորու չէ այն գնել, չի կարողանում մշակել հողը և ստիպված բռնում է արտադաղթի ճանապարհը:

Քայլել համաշխարհային հեքին համաքայլ

Արտագաղթը նվազեցնելու, հետևաբար ծնունդն ինչ-որ չափով ավելացնելու, տնտեսական ու սոցիալական քաղաքականության կարևոր խնդիրներից մեկը կայուն տնտեսական աճի ապահովման հիման վրա բնակչության ղեկավարության ինդերի լուծումն է:

Հանրապետությունում նոր աշխատատեղեր ստեղծելու նպատակով կարևոր է պետության ազգային քաղաքականության մշակման և կենսագործունեության համար բարենպաստ պայմանների ապահովումը: Խոսքը, կոնկրետ զեպքում, վերաբերում է հանրապետության ներքին տնտեսական աղբյուրների հավաքագրմամբ ազգային տնտեսության ակտիվացմանը, ազգային տնտեսության գիմանկարը բնորոշող և ռազմավարական նպատակներ հետապնդող առաջնահերթային ճյուղերի զարգացմանը, գրանց նկատմամբ հովանավորչական քաղաքականության կիրառմանը:

Այստեղից էլ աշխատանքային ներուժի որակական մակարդակը համաշխարհային միջին մակարդակին մոտեցնելու այնպիսի պայմանների ապահովումը, որը բնակչության արտագաղթի փոխարեն հնարավորություն կընձեռի արտահանել բարձր որակավորում պահանջող գիտատար տեխնիկական նախագծեր, փորձաշրջան անցած ստեղծագործական մտքի արգասիք հանդիսացող յուրօրինակ արդյունքներ, տեխնոլոգիական մտահոգումներ, մշակումներ, գյուտեր ու հայտնագործություններ, մարդու բարձր մտավոր կարողություններն ու հմտությունը բնութագրող այլ ար-

տագրատեսակներ: Մանավանդ մտավոր աշխատանքի պտուղները ցանկացած սլաշի, առանց արհեստականորեն հարուցվող դժվարությունների, կարող են անարգել արտահանվել աշխարհի ամեն մի երկիր՝ զերծ մնալով շրջափակումներից:

Նյութական կորստի վերականգնումը ժամանակի խնդիր է: Հոգևոր արժեքերկման վտանգն անվերադարձ է: Ավելին, այսօրվա ամեն մի հոգևոր կորուստ հեռահար է, հղի սերունդներին գիտելիքներով, մտավոր ու հոգևոր զարգացման մակարդակով տասնամյակներով ետ չպրտելու ահավոր վտանգով: Քաղաքակիրթ երկրները նոր դար են մուտք դործում որպես սպասվելիք հուժկու դիտատեսխնիկական առաջընթացը մարմնավորողներ, որոնցում փութաշանորեն կերտվում է գիտելիքներով զինված դարի քաղաքացին: Հայաստանը թմբիրի մեջ է: Հոժարակամ հայտնվեցինք նման վեհ ու վսեմ «հոգսերից» ձերբաղատվելու պետություն որդեգրած քաղաքականության մեջ: Պետք է փրկել համաշխարհային ճանաչում գտած հոգևոր արժեքները, դրանց կրողներին և արարողներին, կյանք մտնող և XXI դ. տեսք ու կերպարանք հաղորդելու պատրաստակամ սերնդին: Այն պետք է անել բանիմաց, հոգևոր ու նյութական արժեքներ ստեղծելու մտածված քաղաքականությամբ և ոչ թե երկիրը միայն սպասարկման լայն հրասլարակի վերածելու թողտվություններ:

Ուսուցման համակարգն աստիճանաբար վերափոխելու և պետական հովանավորչական քաղաքականությունն ակտիվացնելու միջոցով կրթություն, մասնագետ կադրերի և գիտություն հարցը բարձրացնելու շնորհիվ հնարավոր կդառնա դեպքերի զարգացման ընթացքը նպատակաուղղել հոգևոր հասարակություն և գիտատեսխնիկական առաջընթացի: Դրա համար առկա է նաև մեկ այլ, չափազանց կարևոր նախադրյալ՝ երիտասարդությունը: Որակական առումով երիտասարդությունը հանրաստություն աշխատանքային ներուժը բազմասլատկում է առաջին հերթին համաշխարհային պահանջներից բխող գիտություն ու տեխնիկայի հիմունքներին տիրապետելու իր պատրաստակամությամբ և հեռանկարով: Անհրաժեշտ է որոշակի պայմաններ ստեղծել ոչ միայն կյանք մտնող երիտասարդության մտավոր ունակությունների ձևավորման, զարգացման և կատարելագործման, այլև համաշխարհային հեքին համաքայլ ընթանալու բնականոն ընթացքը ապահովելու համար: Դա պետք է հնարավորություն ընձեռի համակողմանի մասնակցություն ունենալու աշխատանքի միջազգային բաժանմանը: Երրորդ հազարամյակի սկզբից ևեթ ջանքերը պետք է ուղղել դեպի հասարակության առաջընթացն ապահովող բնագավառները: Ձէ՛ որ այս ասարեղգում է հասարակության գլխավոր հարստության վճարող բաղադրամասը, նրանք են գիտատեսխնիկական առաջընթացի ջահակիրները, ապագան կերտողները, նրա անվերջանալի շղթայի բոլոր հաղորդական օղակների շարքը ամբողջացնող բարձր որակավորման սերունդների վերարտադրությունը իրականացնողները:

Վաղը, մյուս օրը, երբ կյանքն իր պահանջները կթելագրի, ջրի երես դուրս կգան պետական մարմինների վարած քմահաճ քաղաքականության շատ կողմեր, հոսանքն իր հետ կսրբի և կտանի այսօրվա չափանիշներով հարցերը «լուծելու» կամային մեխանիզմներն ու մոտեցումները, կիշխեն

իրավական օրենքները, որոնց առջև հավասար պատասխանատվություն կկրեն բոլորը՝ վերից վար, հասարակությունը կմտնի իր սովորական զարգացման բնականոն հունի մեջ, և օրինականության պահպանումը կդառնա համընդհանուր երևույթ: Անշուշտ, դա կպահանջի ժամանակ՝ հասարակության և տնտեսության կառավարման ժողովրդավարական հիմունքների լիակատար հաղթանակ, այսինքն՝ գործունեության ազատություն, տնտեսության զարգացման ներքին օրինաչափությունների և օրենքների տրամաբանական զարգացման ընթացքի բացահայտում, դրանց պահանջներից բխող կառավարման քաղաքակիրթ վարվելաձև, խելամիտ մոտեցում և գործելակերպ, ինչպես այժմ կառավարվում են Ֆինանսավարկային և տեղեկատվական համակարգերը:

Հենց դա էլ՝ կիրկի հասարակությունը արտագաղթից: